

## ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ ТЕХНІЧНОГО ТЕРМІНА

© Кримець О., 2008

**У статті досліджено проблеми кодифікації семантичної структури технічних термінів сучасної української мови. На значному за обсягом матеріалі проаналізовано технічні терміни-іменники, в основі складної семантичної структури яких лежить метафоризація й метонімізація, встановлено тип переносів значень та характер мотивації.**

**The text deals with the codification of semantic structure of Ukrainian technical terms. Within a considerable scope, the technical terms-nouns are analyzed, metaphors and metonymy making up the basis for the nouns' complex structure. Also, the type of transfer meaning and the character of motivation are established.**

Значну кількість термінів вживають у різних підсистемах технічної термінології. У цьому зв'язку виникає питання про їхній обсяг і зміст семантичної структури. Завданням статті є кодифікація семантичної структури технічних термінів сучасної української мови.

Вузькогалузеві словники не дають повного уявлення про значення певних технічних термінів. Останнім часом вийшли такі вузькогалузеві словники, як «Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування» (2006 р.), «Англо-український тлумачний словник редакційно-видавничої комп'ютерної термінології» (2006 р.), «Російсько-український словник-довідник з інженерної графіки, дизайну та архітектури» (2001 р.), «Українсько-російський і російсько-український словник-довідник з видавничої справи» (2002 р.) та ін. Звичайно, визначаючи семантичну структуру терміна треба брати до уваги й репрезентацію відповідного слова в загальноновживаних словниках. Найважливішими з цього погляду є «Великий тлумачний словник сучасної української мови» (2007 р.) та «Словник української мови» в 11-ти томах (1970–1980 рр.).

За нашими спостереженнями, можна виокремити декілька варіантів подання значень технічних термінів у загальнономовних і у галузевих термінологічних словниках.

1. У загальнономовному словнику термін подають з одним значенням, а у спеціальному словнику – теж з одним, але іншим значенням. Наприклад, термін *заповнювач* у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (ВТССУМ) подано зі значенням: *«спец. Природний або штучний матеріал, що використовується як складова частина будівельних розчинів, бетонів і т. ін.»* [ВТССУМ, с. 320]. В «Англо-українському тлумачному словнику редакційно-видавничої комп'ютерної термінології» (АУТС РВКТ) термін *заповнювач* визначено як *«прилад у графічному редакторі, за допомогою якого обмежена зона зафарбовується обраним кольором»* [АУТС РВКТ, с. 126].

2. І в загальнономовному словнику, й у спеціальному словнику слово подають з одним значенням, і ці значення збігаються. Наприклад, *заклепка* у загальнономовному словнику подана без позначки «спец.» чи «тех.» з таким значенням: *«Металевий стрижень з головкою на одному кінці, застосований для з'єднання окремих деталей через розплющення другого кінця»* [ВТССУМ, с. 301]. У «Російсько-українському словнику-довіднику з інженерної графіки, дизайну та архітектури» (РУСД ІГДА) цей термін уміщено з таким значенням: *«Металевий стрижень круглого перерізу з головками на кінцях, з яких одна, що називається закладкою, виконується на заготовці заздалегідь, а інша – формується при клепанні»* [РУСД ІГДА, с. 69].

3. У загальнономовному словнику слово подано з одним термінологічним значенням, а у спеціальному словнику – з кількома значеннями, одне з яких збігається зі значенням, уміщеним у загальнономовному словнику. Наприклад, термін *компаратор* у загальнономовному словнику визначено як «*спец. Вимірювальний прилад, що діє за принципом порівняння вимірювальної величини з еталонною*» [ВТССУМ, с.445]. В «Англо-українському тлумачному словнику з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування» (АУТС ОТП) цей термін подано з такими значеннями: «1. Електронний пристій, який порівнює дві величини та визначає їхню рівність. 2. Процедура порівняння, коли порівняння двох величин реалізовано програмно, назву вибирають залежно від реалізації» [АУТС ОТП, с.117]. Перше значення у спеціальному словнику збігається зі значенням, поданим у загальнономовному словнику.

4. У загальнономовному словнику слово подано як багатозначне, у термінологічному словнику номінацію подано як багатозначний термін, однак значення в обох словниках не збігаються. Наприклад: слово *модифікатор* у загальнономовному словнику подано з такими значеннями: «1. Пристрій, який змінює роботу, дію машини. 2. Речовина, що додається до розплавленого металу для поліпшення його механічних властивостей» [ВТССУМ, с. 535]. У словнику «Терміни з автоматизації виробничих процесів» (ТАВР) термін *модифікатор* визначається як «1. Параметр для регулярної зміни деяких значень. 2. Регістр для зберігання таких параметрів» [ТАВР, с. 82].

5. У загальнономовному словнику слово подано як багатозначне, у словнику спеціальної лексики – як багатозначний термін, причому значення у словниках збігаються частково. Наприклад, слово *виток* у загальнономовному словнику визначено як «1. Закручена частина чого-небудь виткого, звивистого. 2. Один оберт гвинтової, спіральної лінії нарізки, дротяної обмотки і т. ін. // Один оберт рухомого предмета навколо чого-небудь. // Один оберт штучного супутника навколо планети» [ВТССУМ, с. 116]. Термін *виток* у «Тлумачному російсько-англійсько-українському словнику із протикорозійного захисту газопроводів» (ТРАУС ПКЗГ) подано з такими значеннями: «1. В електротехніці – провід чи сукупність проводів, виконаних у формі однієї петлі. 2. Один оберт гвинтової, спіральної лінії нарізки, обгортки, обмотки тощо. 3. Один оберт рухомого об'єкта навколо чого-небудь» [ТРАУС ПКЗГ, с. 60]. Друге і третє значення термінологічного словника збігається із другим значенням загальнономовного словника, а перші значення обох словників не збігаються.

6. У загальнономовному словнику термін подано як двозначний, а у термінологічному словнику – як однозначний (два значення зведені в одне). Наприклад, термін *бельведер* у загальнономовному словнику визначено як «*архіт. 1. Башта на якомусь будинку або альтанка на високому місці, звідки можна оглядати краєвид. 2. Назва деяких палацових споруд, збудованих на високому місці*» [ВТССУМ, с. 47]. У РУСД ІГДА термін *бельведер* має одне значення, у якому зведено обидва значення, подані у загальнономовному словнику: «*Надбудова над спорудою, навільйон, альтанка на узвишші, назва деяких палаців, розташованих у мальовничому природному оточенні*» [РУСД ІГДА, с. 21].

7. У двох спеціальних словниках термін подано як однозначний, але в кожному словнику з різними значеннями. Наприклад, термін *завантажувач* в «Українсько-російському словнику термінів сільськогосподарської техніки» (УРС ТСГТ) визначено як «*машина для транспортування, завантаження матеріалів у роздаткові бункери або ємкості, а також для безтарного перевозу зерна, кормів та мінеральних добрив*» [УРС ТСГТ, с. 146]. АУТС ОТП цей термін подає з таким значенням: «*Системна програма, що завантажує в оперативну пам'ять інші програми для їхнього наступного виконання*» [АУТС ОТП, с. 309].

8. У двох спеціальних словниках термін подано як однозначний, значення збігаються. Наприклад, термін *заготовка* у РУСД ІГДА подано у такому значенні: «*Напівпродукт (кусок матеріалу: металу, деревини, шкіри і т. ін.), призначений для подальших технологічних операцій з виготовлення деталі або виробу*» [РУСД ІГДА, с. 68]. З таким самим значенням цей термін подано у «Російсько-українському тлумачному словнику. Поліграфія та видавнича справа» (РУТС ПГВС): «*Предмет праці, з якого шляхом зміни форми, розмірів, властивостей поверхні та (чи) матеріалу виготовляють деталь*» [РУТС ПГВС, с. 84].

9. В одному термінологічному словнику термін подано як багатозначний, в іншому – як однозначний (значення збігаються). Наприклад, термін *монтаж* у РУТС ПГВС має два значення: «1. Розміщення та закріплення на монтажній основі фотоформ відповідно до макету. 2. Установлення виробу чи його складових на місці використання» [РУТС ПГВС, с. 156]. В «Українсько-російському

і російсько-українському словнику-довіднику з видавничої справи» (УРРУСД ВС) цей термін має одне значення, яке збігається з першим значенням у словнику РУТС ПГВС: «Розташування згідно з макетом видання текстових та ілюстративних діапозитивів або негативів на прозорій плівці» [УРРУСД ВС, с. 111].

10. В одному спеціальному словнику термін подано як багатозначний, в іншому – як однозначний (значення не збігаються). Наприклад, термін *ввід* у ТРАУС ПКЗГП подано з такими значеннями: «1. Увідна частина машини, системи або електротехнічної установки. 2. Прокідний ізолятор, який має внутрішню ізоляцію з рідинного, твердого, газоподібного діелектричного матеріалу або їх комбінації» [ТРАУС ПКЗГП, с. 52]. У «Словнику-довіднику з електротехніки, автоматики, промислової електроніки і метрології» (СД ЕТАПЕМ) цей термін подано з одним, але іншим значенням: «Відгалуження, яке призначене для приєднання споживальної установки до розподільчої мережі» [СД ЕТАПЕМ, с. 30].

Розглянувши варіанти подання технічних термінів у словниках, можна дійти висновку, що здебільшого технічний термін подають як елемент певної системи, у словниках не подають всі значення терміна. Зважаючи на це, можна стверджувати, що кодифікацію всієї семантичної структури технічного терміна у всіх його значеннях не здійснено.

Отже, проблема полягає у кодифікації семантичної структури технічних термінів, а саме: 1) кодифікації термінів як полісемічних чи омонімічних; 2) встановленні типу переносів значень та характеру мотивації.

Перш ніж розглядати проблеми кодифікації термінів як полісемічних чи омонімічних, треба звернути увагу взагалі на проблему розмежування полісемії та омонімії. Цю проблему досліджують у працях багатьох науковців: В. В. Виноградова, Ш. Баллі, А. П. Критенко, О. С. Ахманової, Л. А. Лисиченко, В. В. Левицького та ін. Дослідники стверджують, що полісемія тісно пов'язана з омонімією, через що ці два явища розглядають у їх взаємодії, зокрема вважають омонімію межею лексико-семантичного варіювання слова [1, с. 104–165].

Дослідники переважно звертають увагу на виникнення омонімії у разі семантичного розходження значень полісемантичного слова, але зв'язок полісемії та омонімії, на думку Л. А. Лисиченко, не вичерпується лише відношеннями полісемія > омонімія. У багатозначному слові між ЛСВ можуть бути не тільки відношення підпорядкування, а й паралельні зв'язки, які виникають внаслідок інтеграції омонімічних утворень в одному слові. Дослідники зауважують, що сходження омонімії у багатозначне слово, як і їх розходження, є процесом, що протікає в часі. У мові наявна значна кількість слів, семантичну структуру яких з погляду їхньої полісемії чи омонімії визначити важко [2, с. 181–185; 3, с. 185–189].

На думку В. В. Левицького, для розмежування полісемії та омонімії, що виникла як результат розпаду полісемії або як результат вторинного зближення значень двох генетично не зв'язаних слів, сучасна лінгвістика не має ефективних та об'єктивних методів [3, с. 186]. Утім, на нашу думку, сказане стосується не всієї проблеми в її теоретичній цілісності та інтерпретативній ефективності, а лише окремих, складних випадків розмежування полісемії та омонімії.

Очевидно, що об'єктивність наукового вивчення проблеми визначення семантичної структури терміна можна досягти шляхом застосування вироблених у мовознавстві методів наукового аналізу, які найбільшою мірою виявляють свою ефективність щодо чітко окреслених однотипних з граматичного та синтагматичного погляду розрядах слів – у дієсловах, іменниках, прикметниках. Об'єктом нашого спостереження є терміни-іменники сучасної української технічної термінології, які ми визначаємо як полісемічні або моносемічні, що утворені шляхом метафоризації чи метонімізації вихідних значень.

Метафору й метонімію як чинники творення термінів розглядали у практичному, аналітико-описовому аспекті багато дослідників (Д. С. Лотте, В. П. Даниленко, Т. І. Панько, Н. С. Родзевич та багато ін.). Використання готових лексичних ресурсів мови для творення термінів шляхом метафоризації наявних слів є одним зі способів семантичного термінотворення, унаслідок якого з'являються нові терміни [4, с. 162; 5, с. 124]. Дослідники (Д. С. Лотте, Н. С. Родзевич; Т. І. Панько та ін.) вважають, що одним із найпродуктивніших шляхів зміни значень слів є перенесення найменування за суміжністю [6, с. 37 – 39; 7, с. 140]. Але, на думку деяких науковців, цей шлях для термінологічної лексики менш характерний, ніж перенесення назв за подібністю функцій та ознак [7, с. 140].

Завданням нашого дослідження є, по-перше, визначення виду перенесення (метафора чи метонімія), по-друге, визначення зміни в семній структурі слова, а саме: встановлення семи-мотиватора, а також результату переосмислення вихідного значення – розширення, звуження або зміщення значення.

За нашими спостереженнями, технічні терміни-іменники можна поділити на декілька груп відповідно до їхнього походження: 1) терміни-іменники, що походять від загальноновживаних іменників; 2) терміни-іменники, що походять від інших термінів-іменників; 3) терміни-іменники, що походять від загальноновживаних дієслів; 4) терміни-іменники, що походять від термінів-дієслів.

Розгляньмо кожну з цих груп, визначаючи тип і результат семантичного перенесення.

До першої групи належать технічні терміни-іменники, що походять від загальноновживаних іменників. Наприклад, слово *атака* у ВТССУМ має два значення: «1. *Навальний напад війська на ворога; вирішальний етап наступу.* 2. *Рішуча дія, спрямована проти кого-небудь або на досягнення якої-небудь мети*» [ВТССУМ, с. 27]. АУТС ОТПП це слово подає як термін у такому значенні: «Процес застосування атакуючих засобів злову системи, сукупність зловмисних дій зломщика комп'ютерної системи» [АУТС ОТПП, с. 53]. В основі творення термінологічного значення лежить метафоричне перенесення, пов'язане із спеціалізацією значення, семами-мотиваторами при цьому є «дія», «спрямованість проти кого-небудь».

Творення технічних термінів-іменників може відбуватися не лише за рахунок метафоричного перенесення загальноновживаних назв, а й за рахунок метонімії. Наприклад, слово *борт*, крім загальноновживаного значення «*бокова стінка судна; бічна частина палуби*» [ВТССУМ, с. 94], має спеціальне значення: «*спец. Корабель, авіалайнер*» [ВТССУМ, с. 94], яке утворилося внаслідок метонімічного перенесення загальноновживаного значення за моделлю «частина > ціле».

Другу групу становлять технічні терміни-іменники, що утворилися від інших термінів-іменників. Такі терміни також можуть виникати як за рахунок метафоричного, так і метонімічного перенесення значень наявних термінів.

Розгляньмо це на прикладах. Термін *дрейф* у ВТССУМ подано із таким значенням: «*мор. 1. Пасивний рух плаваючого тіла під дією течії, вітру, хвиль.* 2. *Відхилення судна або літака від узятго курсу під дією чого-небудь*» [ВТССУМ, с. 247]. АУТС ОТПП цей термін визначає як «*зміна характеристик мікросхеми у часі або зі зміною температури*» [АУТС ОТПП, с. 174]. Термін *дрейф* у галузі обчислювальної техніки виник за рахунок метафоризації значення терміна морської термінології, сема-мотиватор – «відхилення».

Багатозначні технічні терміни можна утворювати шляхом метонімічного перенесення значення. Термін *вальці* має два значення, які виникли за рахунок метонімії (модель «частина > ціле»): «1. *Два або кілька циліндричних валів, валків, що, обертаючись, дотинаються один до одного і служать для розплющення, подрібнення різного матеріалу, який пропускається між ними.* 2. *Машина, основну робочу частину якої становлять циліндричні валки*» [ТСТ ЦПВ, с. 33].

Розгляньмо третю групу технічних термінів-іменників, що походять від загальноновживаних дієслів. У цій групі також спостерігаємо метафоричне й метонімічне перенесення значень загальноновживаних дієслів. Наприклад, термін *вріз* має три значення: «1. *Окрема цитата, виділена шрифтом.* 2. *Блок тексту, зазвичай розміщений збоку від основного тексту документа.* 3. *Неповний перетин поверхонь тіл, коли частина твірних кожного тіла не перетинає поверхні іншого*» [АУТС ОТПП, 466; РУСД ІГДА, с. 37]. Усі ці значення терміна-іменника утворилися шляхом метафоричного перенесення значення загальноновживаного дієслова *врізувати*: «*Уставляти щось, вробляти у вирізаній отвір*» [ВТССУМ, с. 161]. Сема-мотиватор – «уставляти». У результаті метафоричного перенесення відбулися звуження і семантична спеціалізація вихідного значення.

Через метонімічне перенесення значень загальноновживаних дієслів також творять технічні терміни-іменники. Наприклад, термін *розріз*, який позначає «*зображення предмета, умовно розрізаного однією або декількома площинами*» [РУСД ІГДА, с. 173], утворився шляхом метонімічного перенесення значення загальноновживаного слова *розрізувати*: «*Ріжучи, поділяти на частини, шматки*» [ВТССУМ, с. 1072] за моделлю «процес – результат».

До четвертої групи належать технічні терміни-іменники, що утворилися внаслідок метафоричного й метонімічного перенесення значень термінів-дієслів. Наприклад, термін *детектування* має такі значення: «1. *Виявлення електромагнітних коливань із метою їх індикації або виявлення закону їх*

зміни в часі. 2. Виявлення сигналу (наприклад, у радіотехніці). 3. Перетворення модульованої напруги або струму несучої частоти в моделюючу напругу звукової або відеочастоти. 4. Перетворення електричних коливань на коливання меншої частоти або на постійний струм» [СД ЕТАПЕМ, с. 66]. Термін-дієслово *детектувати* має такі значення: «1. *сл.* Випрямляти. 2. *спец.* Виявляти, реєструвати. 3. *спец.* Здійснювати детектування» [ВТССУМ, с. 289]. Перше і друге значення технічного терміна-іменника є результатом метафоричного перенесення другого значення терміна-дієслова (сема-мотиватор – «виявляти»), результатом метафоричного перенесення є звуження вихідного значення. Третє і четверте значення цього терміна утворилися внаслідок метафоричного перенесення першого значення терміна-дієслова. У результаті метафоричного перенесення відбулося розширення вихідного значення.

За допомогою метонімії виник термін *відстій*, який має значення: «*спец.* Частинки речовини, що осідають на дно посудини або резервуару під час відстоювання рідини; осад» [ВТССУМ, с. 140]. Підґрунтям для метонімічного перенесення є спеціальне значення загальноновживаного слова *відстоювати*: «*спец.* Залишаючи рідину в нерухомому стані, надавати можливість частинкам речовини осідати на дно посудини, резервуару тощо» [ВТССУМ, с. 140]. Метонімічне перенесення здійснилося за моделлю «процес – результат».

Отже, розглянувши варіанти подання значень технічних термінів у загальномовних і галузевих термінологічних словниках, можна стверджувати, що важливою є проблема кодифікації семантичної структури технічної термінології, яка полягає у визначенні семантичної структури технічного терміна. Аналіз технічних термінів-іменників дає підстави стверджувати, що в основі складної семантичної структури технічного терміна лежить метафоризація і метонімізація, за рахунок яких виникають спеціальні значення. Причому вихідним може бути і загальномовне, і спеціальне слово. Результатом метафоричних перенесень значень є моносемічні та полісемічні технічні терміни-іменники, а внаслідок метонімічних перенесень виникають полісемічні терміни-іменники. Подальшого дослідження вимагає семантична структура технічних термінів різних за своєю частиномовною належністю з урахуванням усіх наявних на сьогодні словників технічної термінології.

*ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Упорядник В. Т. Бусел. – Київ – Ірпінь, 2007; АУТС РВКТ – Англо-український тлумачний словник редакційно-видавничої комп'ютерної термінології / Уклад. В. Е. Шевченко. – К., 2006; РУСД ПДА – Російсько-український словник-довідник з інженерної графіки, дизайну та архітектури / Уклад. Є. А. Антонович, Я. В. Васишин, В. А. Шпильчак. – Львів, 2001; АУТС ОТПП – Англо-український тлумачний словник з обчислювальної техніки, Інтернету і програмування / Уклад. Е. М. Проїдаков, Л. А. Теплицький. – К., 2006; ТАВР – Терміни з автоматизації виробничих процесів. Словник / За ред. проф. Ю. Л. Івасківка. – К., 1992; ТРАУС ПКЗГ – Тлумачний російсько-англійсько-український словник із протикорозійного захисту газопроводів. Основні терміни / За заг. ред. А. А. Рудника. – Х., 2000; УРС ТСТТ – Українсько-російський словник термінів сільсько-господарської техніки / Уклад. Т. М. Зембінська, І. В. Морозов, В. В. Дубічинський. – Х., 2004; РУТС ПГВС – Російсько-український тлумачний словник. Поліграфія та видавнича справа / Уклад. Б. Дурняк, О. Мельников, О. Васишин, О. Дячок. – Львів, 2002; УРРУСД ВС – Українсько-російський і російсько-український словник-довідник з видавничої справи / Уклад. Е. Огар. – Львів, 2002; СД ЕТАПЕМ – Словник-довідник з електротехніки, автоматики, промислової електроніки і метрології / Уклад. Л. В. Козак. – Кривий Ріг, 1997; ТСТ ЦПВ – Тлумачний словник термінів целюлозно-паперового виробництва / Уклад. В. А. Сологуб. – К., 2005; ТС ТОВЦВ – Тлумачний словник з техніки та обладнання бурякоцукрового виробництва / Уклад. В. А. Лагода та ін. – К., 2004.*

1. Ахманова О. С. *Очерки по общей и русской лексикологии.* – М.: Учпедгиз, 1957. – 295 с.  
2. Лисиченко Л. А. *Багатозначність у лексико-семантичній системі: структурний, семантичний, когнітивний аспекти.* – Х.: Видавнича група «Основа». – 272 с.  
3. Левицький В. В. *Семасиология.* – Вінниця: Нова книга. – 512 с.  
4. Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. *Українське термінознавство.* – Львів, 1994. – 216 с.  
5. Даниленко В. П. *Русская терминология. Опыт лингвистического описания.* – М., 1977. – 264 с.  
6. Лотте Д. С. *Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики.* – М., 1961. – 160 с.  
7. Родзевич Н. С. *Метафора – спільне джерело творення термінологічної лексики в слов'янських і західноєвропейських мовах // Дослідження з лексикології та лексикографії.* – К., 1965. – С. 137–156.